

УКРАИНСКИЕ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ГОДЫ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ДОКУМЕНТЫ: В 2 т. – Т.1: 1939–1943 /
Под ред. А.Н.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 878 с.;
Т.2: 1944–1945 / Под ред. А.Н.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 1167 с.

Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни: Документи:
У 2 т. – Т.1: 1939–1943 / За ред. А.М.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 878 с.;
Т.2: 1944–1945 / За ред. А.М.Артизова. – Москва: РОССПЭН, 2012. – 1167 с.

Презентації фундаментального науково-документального двотомника відбулися 22 червня 2012 р. в Москві, а потім, 26 вересня, у Києві. Це, по суті, перше російське документальне видання академічного характеру, спрямоване на те, аби мовою документів різноманітного походження всебічно і комплексно висвітлити генезу, ідеологію, стратегію і тактику, провідні напрями діяльності, місце в міжнародних відносинах українського націоналістичного руху (передусім ОУН революційної або ОУН(б)), та його збройних формувань, насамперед Української повстанської армії. Науково-організаційний рівень видання засвідчує особа голови редакційної колегії двотомника, – керівник Федерального архівного агентства Росії д-р іст. наук А.Артизов.

Власне, ідея підготовки такого збірника виникла у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) ще 2003 р. На той час архів спільно з видавництвом «Літопис УПА» (Торонто, Канада) видав п'ять томів директивних та інформаційних матеріалів ЦК КП(б)У, обкомів компартії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ УРСР, куди ввійшло близько 700 документів за 1943–1959 рр. Більшість із них вперше і досить детально розкривають роль та місце партійно-державних і репресивно-каральних органів республіки у придушенні українського повстанського руху, висвітлюють форми і методи цієї боротьби, а також містять інформацію про її динаміку та розмах. Зрозуміло, що всі принципи рішення щодо протидії націоналістичному підпіллю приймалися не в Києві, а в Москві. Проте в українських архівах відсутня інформація про ставлення союзного центру, особисто Й.Сталіна, до цього феноменального явища у Західній Україні, яка стала осередком багатолітнього, запеклого і безкомпромісного спротиву комуністичному режиму. Із метою розширення документальної бази з даної проблематики, введення до наукового обігу нових джерел ЦДАГО України запропонував російським колегам-архівістам проект щодо спільної підготовки збірника документів у трьох томах під умовною назвою «Союзний центр у боротьбі з українським націоналістичним підпіллям (1939–1959 рр.)». Архів розробив концепцію збірника, визначив широкий спектр напрямів пошуку й відбору документів у російських архівосховищах за фондами ЦК ВКП(б) – ЦК КПРС, ДКО, РНК – РМ СРСР, НКВС–МВС, НКДБ, армійських розвідувальних органів, Головного політичного управління Червоної армії і політуправлінь 1-го і 4-го Українських фронтів, війська яких діяли на території України в 1944 р. Окрім того, передбачалося виявлення трофейних документів німецького походження, що стосувалися ставлення німців до українських націоналістів, характеристики їх діяльності у військовій, політичній та ідеологічній сферах.

У ході двосторонніх зустрічей між керівниками Держкомархіву України (Г.Боряк) і Росархіву (В.Козлов) та директорами центральних українських і

російських архівів у вересні 2003 р. було досягнуто домовленості про реалізацію протягом 2004–2006 рр. відповідного видавничого проекту. Зокрема, передбачалося, що Росархів організує максимально широке виявлення документів у державних архівах РФ і надасть їх копії Держкомархіву. Українська сторона мала здійснити археографічне опрацювання, підготувати коментарі, організувати комп'ютерний набір, верстку збірника і фінансувати його видання. Головною установою проекту було визначено ЦДАГО України.

Проте розпочату співпрацю не вдалося завершити: упродовж шести років до ЦДАГО України надходили на ознайомлення лише переліки виявлених документів, які могли б бути включені до видання. Копії документів залишалися в російських колег. У 2009 р. на засіданні російської частини редколегії спільного видання було висловлено зауваження щодо української концепції збірника, на думку членів редколегії – «тенденційної», оскільки український націоналістичний рух розглядався як «визвольний, котрий вів збройну боротьбу з тоталітарним комуністичним режимом». Російські колеги повідомили про свою незгоду з подібною тезою, цілком справедливо зауваживши, що за наявності різних концептуальних підходів практично неможливо буде виробити єдиний підхід до складу документів та їх коментування.

Власне, це відступ від теми нашої публікації, але, на думку авторів, він необхідний, оскільки характеризує досить непросте сприйняття подій на західно-українських землях, що відбувалися в роки Другої світової війни та повоєнний час, навіть у середовищі істориків-архівістів. Що ж стосується самого видання, то наукове співтовариство може тільки вітати зусилля російських колег і їх цілком очевидну спробу масштабного відтворення документальної картини минулого націоналістичного руху як одного з ключових воєнно-політичних явищ історії України ХХ ст., пам'ять про яке залишається одним із контрверсійних чинників суспільної свідомості у сучасній Україні.

Слід зауважити, що упорядники розширено тлумачать поняття «український націоналістичний рух», відтак до збірника ввійшли не лише документи щодо ОУН(б) або ОУН(м), але й українських еміграційних націонал-республіканських (політичних нащадків Української Народної Республіки 1917–1920 рр.), консервативно-гетьманських (прихильників Української Держави гетьмана П.Скоропадського), Українського національного об'єднання та інших націонал-патріотичних об'єднань антирадянського спрямування. Крім політично підпорядкованої ОУН(б) Української повстанської армії (УПА) чимало місця відведено збройним формуванням Тараса Боровця-Бульби («Поліська січ», УПА, УНРА), українським поліційним формуванням на службі Райху, а також формуванню дивізії ваффен-СС «Галичина».

Хронологічні межі подій, які відображені в оприлюднених документах, охоплюють період із вересня 1939 до травня 1945 рр. Водночас, для кращого розуміння генези руху українських націоналістів, його програмних засад, еволюції стратегії й тактики, особливостей діяльності в контексті світової воєнної драми, до двотомника включено й документи, датування яких виходить за межі зазначеного періоду (перша половина 1939, 1946–1953 рр.).

Фундаментальна збірка містить 506 документів чотирма мовами оригіналів із 15 архівів Росії, України, Німеччини, Польщі й Білорусії, що робить двотомник безпрецедентним за охопленими архівосховищами й фондами друкованим джерелом з історії українського націоналістичного руху часів Другої світової війни (використано майже 50 фондів та колекцій). 390 документів опубліковано уперше, понад половина з них оприлюднено повністю, решта – із мотивованими й позначеними вилученнями тексту.

Використані архіви розподілилися таким чином:

- Російська Федерація: Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), Російський державний військовий архів (РДВА), відомчі Архів президента Російської Федерації, Центральний архів Міністерства оборони (ЦАМО), Центральний архів Федеральної служби безпеки (ЦА ФСБ), Архів Служби зовнішньої розвідки (СЗР);

- Федеративна Республіка Німеччина: Федеральний архів Німеччини, Федеральний військовий архів, Політичний архів МЗС;

- Україна: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузовий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ);

- Республіка Польща: Архів нових актів;

- Республіка Білорусь: Національний архів Республіки Білорусь.

Самостійний науково-пізнавальний інтерес становить вступ до двотомника, автором якого є канд. іст. наук О.Борисюнок (завідділу Інституту слов'янознавства РАН). По суті, її праця – це огляд основних віх історії руху українських націоналістів та УПА з наголосом на їх воєнно-політичній діяльності, місці у системі міжнародних відносин і протиборстві великих держав напередодні та під час Другої світової війни. Російська дослідниця продемонструвала фахове знання використаних нею праць українських дослідників історії ОУН та УПА А.Кентія, А.Боляновського, Д.Веденєєва, П.Гай-Нижника, В.Дзьобака, В.Іваненка, І.Ільюшина, О.Лисенка, О.Марущенка, І.Патриляка, Я.Примаченко, О.Романіва, І.Федушак, В.Якуніна.

Досить ґрунтовна археографічна частина передмови, підготовлена Т.Царевською-Дякіною (заст. начальника відділу РДАСП). Поряд з основною інформацією щодо структури збірника, подачі й оформлення документів містяться статистичні дані стосовно кількості документів по архівах та кількості опублікованих раніше матеріалів, аналізуються опубліковані в інших виданнях документи тощо. Водночас залишається незрозумілим, чому упорядники, здійснивши глибокий аналіз опублікованих документів та подаючи посилання на місце їх попереднього друку, не згадують у передмові жодним словом про існування збірок документів із даної проблематики в Україні (зокрема з багатотомної серії «Літопис УПА»), звідки, до речі, взято частину матеріалів.

Не можна не висловити поваги до професіоналізму й наукової сумлінності колективу упорядників, які супроводили документальну частину томів розлогіми примітками, що несуть чимало наукової, історико-довідкової та біографічної

інформації, і, без сумніву, стануть у пригоді не тільки тим читачам, які мають загальне уявлення про минуле ОУН і УПА, але й фаховим дослідникам. Особливої уваги заслуговує ілюстративна частина збірника, уміщена в обох томах. Вона представлена кольоровими фотографіями та копіями документів. На жаль, серед них не виявлено жодного документа з українських архівів. Певні незручності при роботі викликають також і переліки опублікованих матеріалів, в яких відсутня дата їх створення.

Другий том завершують старанно укладені біографічні довідки на сотні лідерів і функціонерів націоналістичного руху, командирів УПА, партійно-радянських діячів та апаратників, чиновників Райху, командний і оперативний склад радянських та німецьких спецслужб, інших фігурантів опублікованих документальних артефактів. Думається, залучення до укладення біографічних довідок та науково-довідкового апарату українських дослідників дозволило б зняти чимало знаків запитання, поставлених упорядниками.

Говорячи про джерельні можливості збірника, відзначимо передовсім чималу групу документів, які є узагальнюючими інформаційними матеріалами з руху ОУН і УПА, адресованими вищому партійному керівництву СРСР. Зрозуміло, що керівники спеціальних структур та периферійних партійних органів намагалися подати в них найбільш перевірену (наскільки це було можливо за умов поточного протиборства й достатньо сильно поставленої в націоналістичному русі конспірації), синтезовану інформацію. У зв'язку з цим доцільно згадати вдало підібрані документи РДАСПІ. Серед них – спецповідомлення органів НКВС–НКДБ до ЦК ВКП(б), Українського штабу партизанського руху до Центрального штабу партизанського руху та ін.

Крім документів безпосередньо ОУН і УПА, особливий інтерес викликають матеріали політбюро ЦК ВКП(б), НКВС та НКДБ СРСР тощо. Проте, на жаль, певне розчарування викликає їх зміст, оскільки вони переважно містять загальну інформацію, яка готувалася на основі даних, що надходили до центру з місць. На нашу думку, збірник лише виграв би із залученням до нього документів із керівними вказівками центральних органів влади, як це свого часу передбачалося у спільному українсько-російському проекті. З іншого боку, пояснити відсутність таких матеріалів у цьому виданні можна лише певним вибірковим принципом добору.

Однією з вартих позитивної згадки особливостей збірника стало те, що в ньому доволі широко представлено документи спецслужб СРСР (ще відносно недавно секретні), Німеччини, довоєнної Польщі, породжені у ході їх протиборства з націоналістичним рухом або оперативного відстеження середовища ОУН та УПА, а також «трофейні» матеріали самого націоналістичного руху з архівів спецслужб. Ця обставина дозволяє віднести збірник і до продуктивного джерела з дослідження історії спецслужб СРСР і Німеччини, механізму вивчення ними українського націоналістичного руху, протиборства з ним, а також особливостей форм і методів оперативно-службової діяльності розвідки й контррозвідки цих держав, їх своєрідного протистояння на «полі бою» за середовище націоналістичного руху, який значною мірою став заручником глобального протистояння доби Другої світової війни.

Водночас документи спецслужб потребують ретельного зіставлення з матеріалами іншого походження, джерелами з політичної та соціально-економічної історії, адже ці проблеми об'єктивно залишаються поза увагою спецслужб, але не можуть не бути враховані при відтворенні цілісної історії націоналістичного руху. Їм властивий, за визначенням, конфронтаційний дух, адже йшлося про противників із безкомпромісного протистояння і з'ясування витоків походження тих чи інших ворожих Кремлю або Берліну явищ не входило до завдань спецслужб.

У збірнику широко використано можливості ГДА СБУ. Уміщено чимало документів з ЦА ФСБ (в останні роки відзначився активною археографічною роботою). Тут пізнавальну цінність становлять, зокрема, спецповідомлення про ОУН до вищих партійних інстанцій, матеріали 3-го (контррозвідальна робота) та 4-го (зафронтена розвідально-диверсійна робота) управлінь НКВС СРСР, протоколи допитів захоплених функціонерів ОУН і командирів УПА.

Особливий інтерес дослідників викликають агентурні повідомлення й інформаційно-аналітичні документи з Архіву Служби зовнішньої розвідки Росії (що відповідні агентурні розробки розвідки НКВС і нині зберігають певне оперативне значення вказує те, що у збірнику не наводяться навіть реєстраційні реквізити цих справ). На нашу думку, цінність такого виду документів для істориків обумовлена передовсім тим, що конфіденційні джерела, чиї повідомлення покладені в основу, оберталися на вищих щаблях проводу ОУН та в керівних колах Райху.

Новаційним явищем стала й публікація документів Головного розвідального управління Генштабу Червоної армії з фондів ЦАМО РФ. Оприлюднено (переважно вперше) значну кількість документів з архівів ФРН, породжених діяльністю військової розвідки нацистської Німеччини – абвера, Головного управління імперської безпеки (РСГА), поліції безпеки і СД. Уміщено й низку документів II-го відділу (розвідка та контррозвідка) Генштабу й Корпусу прикордонної охорони II Речіпосполитої.

Що стосується центральних державних архівів України, то упорядники залучили документи фондів ЦДАГО України (зокрема, інформаційно насиченими виявилися матеріали фонду Українського штабу партизанського руху). У двотомнику широко представлено документи ОУН і УПА з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Частину матеріалів (у перекладі) узято з зарубіжних (для Росії) документальних збірок. Чимало документів, що ввійшли до видання, передруковано з капітальних публікацій, раніше підготовлених в Україні.

Колектив упорядників відверто заявив про критерії відбору документів. Вони свідомо зосередили увагу на «сюжетах, які викликають найбільш гострі суперечності. [...] Серед таких сюжетів – тактика ОУН [...] із питань партнерства з нацистами, участь націоналістів у збройних формуваннях і збройній боротьбі з Червоною армією, у репресіях проти цивільного населення».

Водночас навряд чи можна визнати достатнім пояснення мовою документів мотивів співробітництва з Німеччиною. Крім того, подаючи масу документів «викривального» характеру про жорстокість націоналістів, упорядники дають

можливість зрозуміти і протестну мотивацію населення Західної України, яка спонукала взятися за зброю. У збірнику, зокрема, подано звіти німецьких спецорганів про вакханалію терору проти в'язнів у західноукраїнських областей у перші дні німецько-радянської війни («чистка тюрем»), документи про численні факти «порушення соціалістичної законності» (безчинства, кримінальні злочини стосовно українського населення) після повернення у Західну Україну «советів».

Відзначимо, що творчий колектив збірника достатньо «дає слово» оригінальним документам націоналістичного руху – від меморандумів вищих провідників ОУН до звітів польових командирів УПА та низових ланок підпілля. Водночас, уміщуючи чимало документальних свідчень про насильства повстанців та місцевих селян-«сокирників» стосовно польської цивільної людності у ході сумнозвісної Волинської трагедії 1943–1944 рр., упорядники не подбали про пояснення її мотивів та багатовікових (без перебільшення) причин винищення десятків тисяч поляків (зокрема терор польської Армії крайової та інших формувань проти місцевих українців).

Розмірковуючи про порушені у збірнику проблеми, не можна не згадати про особливості висвітлення історії українського націоналістичного руху в російській історіографії та науково-популярних виданнях. Так, ставлення до українського націоналізму у цій країні є складовою громадської свідомості, неоднозначного сприйняття української державності як такої (що спричиняє політичну актуалізацію проблеми). На думку українського філософа І.Лосева, можна говорити про «бандерофобію» як складову міфів російської масової свідомості на українську тематику. Під нею розуміється набір міфологем, ірраціональних схем мислення, що склався за радянських часів, спрямованих на формування ворожнечі до українського націоналізму.

Слід визнати, що значна частина публікацій з історії ОУН і УПА (як у Росії, так і в Україні), для авторів, яким властива політизована оцінка цього явища, перебувають під сильним впливом кліше радянської історіографії, або практично калькування її підходів. Однак і в Україні не всі автори можуть похвалитися відсутністю упередженості та нахилу до обслуговування різноманітних фобій або корпоративних ідеологічних настанов.

Коріння розбіжностей і суперечностей у сфері історичної пам'яті сягають, звісно, особливостей державного ладу, офіційної гуманітарної політики (при всій її еклектичності та плюралізмі підходів гуманітаріїв із різними концептуальними поглядами, політичною ангажованістю тощо). Змістовні настанови сучасних праць російських істориків, присвячених історії українського націоналізму і його збройної боротьби, а також критерії відбору для публікації відповідних документів навряд чи можуть бути зрозумілі без урахування особливостей ідеологічної ситуації та гуманітарної політики в Російській Федерації.

Гадаємо, що на ставленні до українського націоналізму позначився і загальний стан російської державної (при всій відносній умовності такого поняття у сучасних мовах) гуманітаристики. За умов визнання РФ правонаступником СРСР його «історико-інформаційне підживлювання» конструювалося з доволі еклектичної мозаїки селективно відібраних явищ і подій дореволюційної (від

княжої доби до 1917 р.), радянської та поточної російської історії. Однією з цементуючих конструкцій цього механізму державотворення й конструювання нової російської громадянської спільноти стало виявлення «історичних ворогів великої Росії», до реєстру яких закономірно потрапили нерадянські державні утворення 1917–1940 рр., та центробіжні націоналістичні рухи України, Прибалтики, Північного Кавказу, які вели збройну боротьбу проти Москви та мали за стратегічну мету творення власної національної державності.

Усе ж таки, колектив упорядників, на нашу думку, відноситься до професійно-сумлінної частини дослідників непростих проблем української історії. Зрештою, завжди позитивною подією наукового життя є вихід солідних документальних видань, чиї матеріали відображають саме ті події, які нині найчастіше стають предметом кон'юнктурних перекручень, політично заангажованих маніпуляцій із масовою свідомістю. «Інформаційний продукт», напрацьований професійними істориками в результаті вивчення документальної спадщини, повинен залишатися одним із провідних джерел формування історичної свідомості й національної пам'яті громадянства, слугувати одним із запобіжників дераціоналізації мислення людей, позбавлення їх навичок аналізу явищ минулого та сучасного суспільно-політичного життя.

Уважаємо, що фахово підготовлений збірник документів «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни» займе належне місце у джерельній базі дослідження історії вітчизняного націоналістичного руху та низки суміжних проблем доби Другої світової війни. Сподіваємося, що рецензування й обговорення істориками Росії та України цього фундаментального видання стане однією із доречних нагод для вироблення конструктивного погляду на гострі питання історії, запобігання поширенню конфронтаційного духу у стосунках народів двох сусідніх держав.

**Д.В.Веденєєв (Київ),
В.С.Лозицький (Київ)**